

Pagesos, menestrals i drets senyorials al segle XVIII. El capbreu del marquès de Rupit

Jaume Dantí i Riu

Universitat de Barcelona

Sobre la relació entre les transformacions del camp català en el segle XVIII, iniciades si més no ja en el darrer quart del XVII, i l'evolució de la renda senyorial, són molts els treballs que han insistit en l'especialització, l'increment de la producció, l'accentuació de la diferenciació social pagesa i alhora la persistència dels drets senyorials i la progressiva davallada relativa d'aquella renda¹. En aquest cas es tracta de l'aproximació a un dels aspectes, el de la pervivència dels drets senyorials d'un propietari directe, el marquès de Rupit, i la diferent incidència sobre la propietat útil, ja fos de pagesos benestants, petits pagesos o menestrals².

Dins de les limitacions pròpies de la informació que ofereixen els capbreus, el que s'ha utilitzat com a base d'aquest treball té l'interès d'abastar gairebé la totalitat d'un municipi, Sant Feliu de Codines, i part d'altres indrets, de manera que es poden contrastar les diferents tipologies de drets exigits en un mateix espai, sense que en fos el senyor jurisdiccional. D'altra banda, es tractava d'un marc de transformació econòmica excepcional en aquella zona del Vallès Oriental, com era el fet de l'important nombre de menestrals que hi havia i que molts dels qui constaven com a pagesos també participaven de l'activitat artesanal, pel desenvolupament de la manufactura de la llana vinculada a la producció d'altres centres com eren els de Castellterçol i Moià³. La producció de teixit de Sant Feliu de Codines ja havia assolit un bon nivell de qualitat entorn de mitjan segle XVII, en el marc de la relació establerta amb el mercat barceloní⁴.

1. VILAR, 1966. SERRA PUIG, 1980. DURAN PUJOL, 1985. FERRER ALÒS, 1987. CONGOST, 1990. GIFRE RIBAS, 1999. CONGOST; JOVER; BIAGIOLI, 2003.

2. AHPB. Not. Francesc Cervera, Capbreu del Marquès de Rupit a Sant Feliu de Codines, Castell de Llíssa i casa de Castellet i Caldes de Montbui (1710-1719).

3. DANTÍ, 2000. FERRER ALÒS, 2000.

4. GARCÍA ESPUCHE, 1998: 118-119. A Sant Feliu de Codines, Caldes, Terrassa, Esparreguera i en part Sabadell se'ls considerava a 1555 com a fabricants dels millors teixits.

Alhora, també s'ofereix un exemple significatiu de la contraposició entre els canvis en l'evolució de la renda de la pagesia benestant, la complementarietat de la dedicació al treball agrícola i a la manufactura, amb un cert impuls d'aquest mateix sector, i la devaluació de la renda d'una noblesa que es va veure obligada a desprendre's de jurisdiccions i propietats per poder afrontar el nivell d'endeutament acumulat. Mentrestant continuava la insistència sobre uns drets senyorials que havien esdevingut poc més que nominals.

El marquès de Rupit. L'herència de l'antiga noblesa

El titular del capbreu era Francesc Salvador de Bournonville i d'Erill-Orcau Cruïlles i Vilademany, segon marquès de Rupit, quart vescomte de Joc, varvassor de Vilademany, baró de Taradell, Santa Coloma de Farners, Rabouillet, Orcau, Eramprunyà i Gelida; senyor dels castells de Fornils, El Brull i L'Esparra; senyor de Viladrau, Seva, Castanyet i Sant Miquel de Cladells⁵. La manca de successió directa va fer que traspassés l'herència a una neboda, Maria Josefa Pons de Mendoza i de Bournonville, que al casar-se amb Buenaventura Pedro Abarca de Bolea y Bermúdez de Castro va aportar tot el seu patrimoni i títols catalans al comtat d'Aranda.

Els dominis del marquès de Rupit provenien dels successius entroncaments d'hereus i pubilles de les nissagues dels Cruïlles, Vilademany, Perapertusa, Erill i Bournonville. La baronia de Rupit va ser adquirida per Gilabert de Cruïlles al comte Hug Roger II de Pallars el 1369 (incloïa Pruit i el castell de Fornils). L'enllaç amb els Vilademany s'iniciava amb el casament de Jofre Gilabert II de Cruïlles i de Cervelló amb Maria Segimona Alemany de Bellpuig i de Vilademany (1439), que aportava la castlania menor del Brull, la senyoria de Seva i propietats a la ciutat de Vic (el casal dels Vilademany). Succeí el fill Ausiàs que es va casar amb Elisabet Joana de Vilademany-Blanes i de Requesens. La germana Elisabet de Cruïlles casà amb Arnau Joan III de Vilademany-Blanes i Requesens, senyor de Vilademany –amb el títol de varvassor de Vilademany–, baró de Taradell i de Santa Coloma de Farners, senyor de Viladrau i de Sant Miquel de Cladells, de la propietat de la casa i terres que tenia a Caldes de Montbui, amb els delmes; els drets que percebia a Santa Eulàlia de Ronçana, Parets, Sant Feliu de Codines, Lliçà, Folgueroles, L'Estany, Moià, Terrassola, de la muntanya del Montseny i d'altres. La mort sense descendència d'Arnau Joan III va convertir la pubilla d'Ausiàs, Violant de Cruïlles i de Vilademany-Blanes (1503), en hereva de tots els dominis.

La vinculació del vescomtat de Joc es produí pel casament de Rafaela de Vilademany i d'Agullana amb Pere de Perapertusa i d'Erill (1600), vescomte de

5. Per a l'estudi genealògic sistemàtic vegeu MORENO MEYERHOFF, 2000.

Joc, baró de Rabouillet i de la meitat de la baronia de Gelida. El fill, Antoni de Perapertusa i de Vilademany-Cruïlles, fou, així, vescomte de Joc i baró de Rupit. Aquest es decantà per França durant la revolució de 1640, però el 1652 canvià de bàndol i per aquest motiu la monarquia francesa li confisca els béns que tenia al Rosselló entre 1653 i 1660 i de bell nou entre 1673 i 1679; participà a les corts de 1626 i a la Junta de Braços de 1640. Altre cop una pubilla, Maria de Perapertusa i de Clariana, uní el seu patrimoni amb el de Jean François de Bournonville i de Melun (1659), marquès de Bournonville i de Risbourg, baró de Capres i senyor de Hullefort, que actuà en els exèrcits reials hispànics com a capità de cavalls cuirasses a Flandes.

Amb els successius estroncaments dels llinatges per la via masculina, la baronia de Rupit requeia en Francesc Antoni de Bournonville i de Perapertusa, que a més mantenia els títols de vescomte de Joc, baró de Taradell, de Santa Coloma de Farners, de Gelida i de Rabouillet, senyor dels castells de Fornils, El Brull i L'Esparra, senyor de Viladrau, Seva, Castanyet i Sant Miquel de Cladells. Participà a la guerra de Messina i a l'exèrcit reial al Principat, a les ordres del seu oncle el duc de Bournonville que era el Capità General de Catalunya i després del virrei duc de Villahermosa. Com a compensació dels serveis a la monarquia Carles II li concedí el títol de marquès de Rupit (1681). Pel seu casament amb la pubilla Maria Manuela d'Erill-Orcau i de Ponts s'afegia al patrimoni la baronia d'Orcau i la meitat de la d'Eramprunyà, la senyoria de Santa Maria de Castelldefels, Gavà, Begues, Argentera, de la Quadra de Vilanova i el terçó de Rubí. La presa de partit pel bàndol filipista l'obligà a retirar-se als territoris d'Orcau (Conca de Tremp) i després a Saragossa; el 1718 fou nomenat Regidor degà de l'ajuntament de Barcelona.

Així doncs, s'arribava al successor Francesc Salvador de Bournonville i d'Erill que era el titular del capbreu. De l'herència rebuda se li qüestionà la baronia d'Orcau per part dels comtes d'Erill, però la va retenir. Tot i haver-se casat en dues ocasions, amb l'aragonesa Maria Martina Funes de Villapando y Gurrea (filla del comte d'Atares) i després amb Maria de Ribera i de Josa (filla del baró de Claramunt i comte de Florejacs) i tenir dos fills, no van arribar a la successió directa que finalment recauria en un neboda, Maria Josefa Pons de Mendoza i de Bournonville (filla de la germana Maria Ignàsia). Pel casament d'aquella marquesa de Rupit amb Buenaventura Pedro Abarca de Bolea es traspasà tot aquell antic patrimoni català als dominis del comte d'Aranda. Era un cas més del procés d'endogàmia nobiliària i de l'estroncament de moltes de les antigues nissagues catalanes⁶.

6. MOLAS RIBALTA, 1996. En el capítol dedicat a l'estament de la noblesa, p. 145-164.

Menstrals i renda senyorial

Del conjunt de dominis del marquès de Rupit el capbreu estudiat correspon a les propietats que tenia en el Vallès, aportades pels Vilademany. Resulten especialment indicatives les diferències que reflecteixen les capbrevacions de les poblacions de Lliçà de Vall, Santa Eulàlia de Ronçana i Caldes de Montbui d'una banda, amb una base econòmica fonamentalment agrícola, i per l'altra Sant Feliu de Codines on aquella dedicació es compartia amb l'activitat manufacturera.

El creixement demogràfic i la transformació econòmica de Sant Feliu de Codines iniciats ja en el segle XVII, s'intensificaren en el XVIII per sobre de la mitjana de la comarca. La població passà de 618 habitants a principi d'aquella centúria, a 1746 segons el cens de Floridablanca de 1787, un volum superior a la del cap de comarca que era Granollers (1731 habitants). El creixement esmentat es corresponia amb l'increment de la producció de teixit de llana i, encara que menys, també de lli. L'activitat manufacturera convertí Sant Feliu en la tercera població del Vallès en nombre d'artesans, darrere de Castellterçol i Cardedeu; a finals del segle XVIII Granollers tenia 16 telers mentre Sant Feliu en tenia una cinquantena⁷.

En aquest context el capbreu del marquès de Rupit deixa palesa la diferència de drets senyorials entre un únic mas confessat i la resta de cases, algunes d'edificació recent, que constaven majoritàriament com de pagesos o d'oficis diversos, pràcticament totes resultat d'un procés de subestabliment. En aquella estratègia dels grans emfiteutes sobresortia el mas Tura i en grau menor els masos Ullar i Deu, la declaració dels quals no consta en el capbreu. Sobre 141 confessions, 108 eren pagesos, 10 eren paraires, 2 teixidors de lli, 3 boters, 2 corders, 2 sastres i altres oficis amb un sol membre. Amb l'excepció del mas esmentat, de la resta de la propietat el senyor només en percebia una quantitat en diner. Aquesta limitació es produïa tot i que en la major part de casos (117) es reconeixia que a més de la casa es disposava d'alguna peça de terra o d'algun hort.

Amb tot, es tractava, particularment entre els menestrals, de cases construïdes sobre terra rocosa, tal com era l'espai de creixement urbanístic de la població, a l'anomenat barri de la Venderia, entorn del Camí Ral de Barcelona a Vic, on des del segle XVI es situaren alguns revenedors (d'aquí la "revenderia"); en el segle XVIII es convertí en el centre del dinamisme econòmic en contraposició a l'antic barri de la Sagrera. La pressió demogràfica, que en altres indrets es manifestava amb el desenvolupament de la rabassa morta i la consolidació dels rabassaires, en aquest cas es corresponia amb el subestabliment de casa i hort, complementant els ingressos amb la dedicació al filat o al teixit de llana, tot i que no quedava reflectit en la capbrevació⁸.

7. DANTÍ; GARRIGA, 2000: 7-10.

8. FERRER ALÒS, 1987: 667-669.

Tal com s'ha estudiat per les comarques de Girona, els propietaris útils van portar a terme un doble procés, d'una banda l'engrandiment de la seva unitat d'explotació i de l'altra la concessió de subestabliments de petites parcel·les que incrementava la renda del primer emfiteuta i alhora fixava la població en zones que fins aquell moment havien estat ermes i despoblades. També, com a l'àrea gironina, al Vallès eren pocs els qui establien i molts els establerts, reflectint el protagonisme dels grans propietaris útils i l'augment de la fragmentació de la propietat⁹.

Així doncs, la renda senyorial que es derivava d'aquella propietat sovint no variava i qui concedia l'establiment rebia una quantitat en diner que oscil·lava entre els 5 i els 60 sous, amb una mitjana entorn de 30. S'inclouïen amb aquelles mateixes condicions pagesos que a més de la casa diposaven de terra campa, boscosa i de vinya, encara que la major part feien constar únicament un hort o una peça. La nova edificació també s'havia fet sobre terres ermes, de sembradura i de bosc. Els que constaven com a paraires o teixidors confessaven únicament casa o cases, algunes situades en terreny rocós i només tres tenien alhora un tros de terra, una un pati i una altra un hort.

En contraposició al que podia ser la realitat d'uns nous establiments, la confessió del mas Fonoll, a Sant Feliu mateix, mantenia tots els trets dels components de la propietat i senyoria antics. Francesc Fonoll, pagès, declarava disposar del mas Fonoll Sobirà, en el qual estava obligat a fer continua residència, així com del mas Fonoll Jussà que estava deshabitat. Per tots ells pagava una quantitat en diner (43 sous i 4 diners), i alhora aportava en espècie una quartera d'ordi, una quartera d'espelta, un puny de blat, dos ous i un formatge.

La resta de menestrals també declaraven cases amb hort o un tros de terra. Jaume Flaquer, boter, esmentava les cases que havia construït en terra boscosa; la vídua de Josep Llorenç, mestre de cases, declarava un habitatge fet sobre terra erma i rocosa; el ferrer Joan Boy tenia casa i hort; el corder Pau Umbert disposava de la casa i una peça de terra; i el sastre Antic Tura declarava una casa i un tros de prat, fets que confirmen la pressió sobre la terra que s'hauria produït en aquella zona des de la segona meitat del segle XVII.

Els pagesos benestants

Paral·lelament a les cases noves relativament recents, en alguns casos com a conseqüència del procés de subestabliment, i a la diferent vinculació establerta amb els senyors, el capbreu també recollia les confessions d'un cert nombre de pagesos benestants, situats en altres termes municipals veïns, en les quals no s'observava cap dels canvis esmentats a Sant Feliu de Codines, però al mateix

9. CONGOST, 1990: 109-114.

temps l'exigència senyorial no havia impedit la consolidació social i econòmica d'aquella pagesia¹⁰.

De les dotze declaracions que corresponien al poble de Santa Eulàlia de Ronçana, cinc podrien considerar-se de pagesos benestants en funció de les dimensions de la propietat i de les característiques de l'estructura productiva. Com a senyor del castell de Lliçà de Vall, de quatre confessions n'hi havia dues d'aquell mateix sector del camperolat. En el Vallès, com en altres indrets, un tret comú dels pagesos amb més terres era el procés d'aglevament que s'inicià a partir dels efectes de la pesta. Jaume Puig, de Santa Eulàlia, havia acumulat fins a quatre masos (Puig, Sacandela, Castellet i Mitjans) i encara tenia peces d'altres masos¹¹. És un fet a subratllar que encara a començament del del segle XVIII una bona part dels masos aglevats constaven com a enrunats o deshabitats, només del mas Gibert de Lliçà de Vall es diu explícitament que abans era deshabitat i ara és habitat.

Sobre els drets senyorials de vinculació jurídica personal d'aquella pagesia, persistia de forma generalitzada el record de la condició de ser "homes propis, solius i afocats", que, tal com s'ha dit, es tractaria d'una reminiscència sense efectes. Amb tot, en els dominis del marquès de Rupit també es precisaven algunes de les exigències que se'n derivaven de l'obligació de fer estada continuada, "*laram, staticam, focum et habitatione*", amb la referència explícita que aquelles condicions es feien extensives als futurs hereus del mas, de la mateixa manera que havien de mantenir les terres conreades i en bon estat. El tractament esmentat s'aplicava a tots aquells masos, malgrat les diferents procedències, castell de Lliçà de Vall, casa de Castellet de Santa Eulàlia de Ronçana o de les terres de Sant Feliu de Codines¹².

Així mateix, cadascun d'aquells pagesos reconeixia haver de fer "sagrament i homenatge" de propietat i de fidelitat, de boca i de mans. A diferència d'altres capbreus de la mateixa època, en aquest cas es reproduïen de forma literal les expressions emprades en plena època medieval, tot i que hi havia hagut capbreuacions periòdiques, a mitjan segle XVI i mitjan XVII. D'altra banda, aquells lligams senyorials, feudals, es donaven indistintament en un territori en el qual els Vilademany n'havien tingut la jurisdicció, en el castell de Lliçà de Vall a la segona meitat del segle XIV, i a Santa Eulàlia de Ronçana i a Sant Feliu de Codines que formaven part de la Baronia de Montbui que des de 1490 pertanyia a la ciutat de Barcelona, motiu pel qual disposaven de molts dels privilegis reials barcelonins¹³.

10. CONGOST; FERRER; GIFRE, 2003: 86-92.

11. AVENTÍN PUIG, 1996: 155.

12. Del castell de Lliçà sobresortien els masos Gorchs, Pratginestós, Nadal o Cosconer. De Santa Eulàlia els masos Puig, Falgar, Bassa o Cabot. De Sant Feliu de Codines el mas Fonoll.

13. GARRIGA ANDREU, 1991. DANTÍ; GALOBART; RUIZ CALONJA, 1995.

La situació econòmica i social que havien assolit aquells pagesos benestants confirma sens dubte que el pretès control senyorial no havia condicionat ni l'ascens ni la consolidació d'aquells senyors útils. En el mateix sentit s'ha d'interpretar la referència explícita que encara es feia de la compensació per la redempció dels mals usos amb l'aportació dels tres sous anuals en concepte de cens. Aquesta darrera condició apareixia en el capbreu amb menys freqüència que la de ser "home propi, soliu i afocat", però la confessaven igualment grans emfiteutes com Josep Gorchs de Parets, Francesc Fonoll de Sant Feliu o Jaume Puig i Pau Bassa de Santa Eulàlia.

Pel que fa als components de la renda que havien de fer efectiva al marquès de Rupit, a part de les quantitats fixes en diner i en espècies, en alguns casos es mantenia la tasca, encara que amb valors diferents: només al mas Cabot de Santa Eulàlia es corresponia amb 1/11 del gra i del vi, mentre que al mas Farell era 1/7 del gra i per contra al mas Bassa era 1/18 del gra i del vi. En un únic cas també s'exigia una prestació en forma de 4 joves. En aquest aspecte no només es mantenia aquell dret parciari, apart del delme, sinó que alhora es percebia sobre un producte, el vi, que des de les darreries del segle XVII també s'anava estenent per la comarca del Vallès, de forma que els pagesos que apareixen en el capbreu que només declaraven algunes peces de terra una bona part d'aquestes eren de vinya.

Tot i que el senyor conservés la pràctica totalitat dels drets que detentava des de l'època baixmedieval, alguns probablement nominals, però d'altres amb un valor de renda més o menys important, tot plegat no impedia la consolidació d'un sector de pagesia benestant, encara que fos més reduït des de la crisi de mitjan XVII que aprofundí en la diferenciació social interna del camperolat a la zona¹⁴.

Un reflex de la capacitat econòmica d'aquells "hisendats" va ser sens dubte l'engrandiment i la dignificació de les masies, freqüent en el segle XVIII. Serveixi d'exemple un d'aquells emfiteutes, el mas Brustenga de Santa Eulàlia, que a començament d'aquella centúria passà de l'antiga construcció amb teulada de dues vessants, i de dimensions limitades, a un gran edifici de planta quadrada, de teulada a quatre vents i un gran barri amb la llinda de la porta que recorda qui en fou l'artífex, Isidre Oller Brustenga¹⁵.

Senyors i pagesos

L'exemple del segon marquès de Rupit resulta una confirmació força paradigmàtica de l'evolució prou diferenciada de la renda senyorial i la de la pagesia benestant, esdevinguts senyors útils, malgrat la distància que evidentment hi

14. DANTÍ RIU, 1988: 332-337.

15. De forma semblant, SANMARTÍ ROSET, 1995.

havia entre elles, tal com N. Sales ha recordat oportunament¹⁶. L'endeutament, com a pràcticament tota la noblesa, s'havia anat acumulant en la mesura que creixien les despeses i no ho feien proporcionalment els ingressos, sense oblidar la davallada del valor real de la renda senyorial.

Sembla que la crisi d'aquella hisenda, però, s'havia iniciat de forma circumstancial quan era baró de Rupit Antoni de Perapertusa i de Vilademany. Com a vescomte de Joc li va ser segrestada la baronia de Rabouillet per part de la monarquia francesa, el 1634 en el marc de la guerra hispanofrancesa, i no va recuperar aquella jurisdicció i les rendes fins a una sentència de 1647¹⁷. Tornà a perdre els seus dominis als comtats entre 1652 i 1660, i encara de bell nou el 1673 fins a la recuperació definitiva per part del seu net Francesc Antoni de Bournonville l'any 1679.

Les pèrdues temporals de jurisdicció no serien, però, l'única causa de la degradació d'aquella hisenda, malgrat els diferents càrrecs militars que desenvoluparen. Francesc Antoni de Bournonville va recórrer a Carles II per obtenir el títol de "gentilhombre de cámara" del monarca, amb un sou de dos mil ducats, per a "*poderse mantener con la decencia correspondiente a su sangre*", penúria que justificava per la seva pròpia fidelitat "*...con menoscabo de mi patrimonio en servicio del Rey y de su ejército reduciéndose éste a cosa muy ténue*"¹⁸. El text esmentat deixava entreveure una de les causes de l'endeutament que era l'elevat cost del tipus de vida que pretenien mantenir. Amb tot, el decantament pel bàndol filipista li va tornar a comportar la confiscació de béns el 1709¹⁹.

El nivell d'endeutament acumulat, malgrat les estratègies matrimonials favorables, va abocar finalment a haver-se de desfer d'una part del patrimoni. Fou justament Francesc Salvador de Bournonville i d'Erill el qui es va vendre els béns que havia aportat al senyoriu la seva mare Maria Manuela d'Erill-Orcau i de Ponts: la Quadra de Vilanova i el terçó de Rubí, la meitat de la baronia d'Eramprunyà, i els dominis de Castelldefels, Begues i Gava²⁰. També va vendre a carta de gràcia, que esdevindria a perpetuïtat, els drets que percebia a l'antic patrimoni de Cruïlles.

Tot i les dimensions del domini que restava, i al marge de les futures incorporacions per la continuada endogàmia nobiliària, aquelles vendes reflectien unes dificultats cojuturals que es contraposaven a la situació de consolidació i creixement dels emfiteutes benestants, malgrat la persistència d'antics drets i

16. SALES, 1989: 202-210.

17. *Demostración verdadera en favor de don Francisco de Bournonville, Perapertusa, Vilademany y Cruïlles, Vizconde de Joc, para defender y continuar la posesión de la Baronia de Rebollet, lugares y pertenencias de aquella, situada en la provincia de Lenguaodoch, Reyno de Francia*, 1680. Citat a MORENO MEYERHOFF, 2000: 118.

18. Citat a MORENO MEYERHOFF, 2000: 124.

19. ACA. Reial Patrimoni, llig. 2825.

20. AHPB. Tomàs GUASQUI Y BRULL, *Septimum manuale*, 1733.

d'homenatges feudalitzants. En tot cas el capbreu esmentat confirma la contradicció entre la continuïtat de fórmules jurídiques i de relacions socials, i l'evolució econòmica i el dinamisme d'una societat pagesa més diferenciada internament, amb un sector benestant, d'hisendats, que la dominava efectivament. D'altra banda la penetració del treball manufacturer en certs àmbits rurals obria noves possibilitats al petit camperolat, en un marc de difusió del subestabliment que afavoria l'increment de la renda del propietari útil i mantenia més o menys estagnada la senyorial.

Bibliografia

AVENTÍN PUIG, M. (1996). *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès Oriental segles XIII-XVI*. Barcelona.

CONGOST, R. (1990). *Els propietaris i els altres. La regió de Girona 1768-1862*. Vic.

CONGOST, R.; FERRER, Ll.; GIFRE, P. (2003). "Els masos a l'època moderna. Continuïtats i canvis". Dins: Congost, R.; Jover, G.; Biagioli, G. *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània. Masos, possessions, poderi*. Girona.

CONGOST, R.; JOVER, G.; BIAGIOLI, G. (2003). *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània. Masos, possessions, poderi*. Girona.

DANTÍ RIU, J. (1988). *Terra i població al Vallès Oriental*. Santa Eulàlia de Ronçana.

— (2000). "El Moianès entre la crisi i el desenvolupament: segles XVI-XVII". *Modilianum*, núm. 22, p. 46-62.

DANTÍ, J.; GALOBART, Ll.; RUIZ CALONJA, J. (1995). *La vall del Tenes. Natura, passat i present d'un racó del Vallès*. Mancomunitat de la vall del Tenes.

DANTÍ, J.; GARRIGA, F. (2000). *Sant Feliu de Codines vila i municipi*. Sant Feliu de Codines.

DURAN PUJOL, M. (1985). "L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799)". *Recerques*, núm. 17, p. 7-42.

FERRER ALÒS, Ll. (1987). *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*. Barcelona.

— (2000). "El Moianès en els segles XVIII i XIX: de l'especialització llanera a la decadència per manca d'aigua". *Modilianum*, núm. 22, p. 63-92.

GARCÍA ESPUCHE, A. (1998). *Un siglo decisivo. Barcelona 1550-1640*. Madrid.

GARRIGA ANDREU, J. (1991). *De Licano Subteriore a Lliçà d'Avall / de Vall*. Lliçà de Vall.

GIFRE RIBAS, P. (1999). "Mercat de la terra i formació de patrimonis agraris (1486-1720). Una primera aproximació". Dins: Congost, R.; To, Ll. *Homes, masos i història. La Catalunya dels nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona, p. 185-228.

MOLAS RIBALTA, P. (1996). *Catalunya i la Casa d'Àustria*. Barcelona.

MORENO MEYERHOFF, P. (2000). "Linajes catalanes en el condado de Aranda: la casa de Rupit (siglos XIV-XVIII)". Dins: *El conde de Aranda y su tiempo*. Vol. II, Zaragoza, p. 99-134.

SALES, N. (1989). *Els segles de la decadència. Segles XVI-XVIII*. Barcelona.

SANMARTÍ ROSET, C. (1995). *La pagesia benestant al Bages. El mas Sanmartí*. Manresa.

SERRA PUIG, E. (1980). "El règim feudal català abans i després de la Sentència Arbitral de Guadalupe". *Recerques*, núm. 10, p. 17-32.

VILAR, P. (1966). *Catalunya dins l'Espanya moderna. Les transformacions agràries del segle XVIII català*. Vol. III, Barcelona.